

'מפות מארינו סאנודו' התרומה של התקופה הצלבנית לקרטוגרפיה של ארץ-ישראל

יהושע פראוור

תולדות הצלבנים בארץ-ישראל היו פרק ייחודי בתולדות הארץ. שרידי תרבותם החומרית בתחום הבנייה הכנסייתית ובתחום הבנייה הצבאית ידועים לכל. לעומת זאת, כמעט לא נשארו משקעים מיוחדים של תקופה זו בתרבותה של ארץ-ישראל. התקופה הצלבנית, תקופת השלטון האירופי-המערכי, לא היתה אלא אפיוודה חולפת בשלושת אלפי שנות ההיסטוריה של ארץ-ישראל. אולם קיים היבט נוסף של שלטון הצלבנים בארץ-ישראל, שלא זכה עד היום להערכה הראויה לו. כוונתי לתרומתה המכרעת של התקופה הצלבנית הן לידיעת הארץ, לתיאורה ולמיפוייה, והן ליצירת מסורת קרטוגרפית הנוגעת לארץ-ישראל. תרומת התקופה הצלבנית בשני תחומים אלה ראויה למחקר לא רק בזכות עצמה, אלא גם לשם הערכת ההשפעה שהיתה לידיעת ארץ-ישראל ולקרטוגרפיה שלה על אירופה בדורות מאוחרים יותר. בוודאות גמורה אפשר לציין שתיאורים שונים קבעו את דמותה הפיסית של ארץ-ישראל בעיני אירופה הנוצרית למשך מאתיים שנה לפחות. החשובים בין התיאורים הם 'תיאור של ארץ הקודש' (*Descriptio Terrae Sanctae*), ספרו של בורכרד (Burchard) מהרציון, נזיר דומיניקני שבילה בארץ תקופה ארוכה למדי, וכתב את הנוסח הראשון של ספרו, כפי הנראה, בשנת 1280 לערך, וספרו של מארינו סאנודו (Marino Sanudo), שנכתב בשליש הראשון של המאה הי"ד, ואשר שאב לא מעט מספרו של בורכרד. רישומם של החיבורים הללו ניכר עד לזמנו של פאבְּרִי (Felix Fabri), בסוף המאה הט"ו, ואפשר אף להוכיח השפעות מאוחרות יותר עד לתוך המאה הי"ט.¹

תיאורי ארץ-ישראל והקרטוגרפיה של התקופה הצלבנית מציינים פרק חדש בתולדות חקר הארץ, ויש להעמידם בשורה אחת עם מפעלים גאוגרפיים כדוגמת הא'ונומסטיקון של אוסביוס ותרגומו ללטינית על-ידי הירונימוס. לפתע הופיעו קרטוגרפיה וטכניקה של מיפוי, שלא היו תלויות עוד בתפיסות רומיות או תאולוגיות, אלא התבססו על הכרת השטח ועל השקפה חילונית, אם כי אף זו לעתים לא היתה נקייה מהשפעות תאולוגיות, או ליתר דיוק מהשפעת התנ"ך וכתבי-הקודש הנוצריים.

* פרופ' פראוור ז"ל עסק בהשלמת המאמר בימים הסמוכים לפטירתו. תודת המערכת נתונה לפרופ' דוד יעקבי אשר הואיל לעבור על כתב-היד, השלימו וערכו.

1 J.C.M. Laurent (ed.), *Peregrinationes medii aevi quatuor: Burchardus de Monte Sion, Ricoldus de Monte Crucis, Odoricus de Foro Julii, Willebrandus de Oldenburg*. Leipzig 1864; C.D. Hassler (ed.), *Frater Felicis Fabri Evagatorium in Terrae sanctae, Arabiae et Egypti peregrinationem*. Stuttgart 1843-1849. לספרו של סאנודו ראה להלן, הערה 12.

מפות ארץ-ישראל עד לתקופה הצלבנית היו מעטות, וידועה, למשל, מפת הפסיפס של מידבא.² לרוב צוירו מפות ארץ-ישראל באותן טכניקות שבהן צוירו מפות תבל (mappae mundi). קיימת מסורת, שיש לה סימוכין בכתובים, שאוסביוס צירף לספרו ציור של בית-המקדש ומפה. וכך נאמר בהקדמה של הירונימוס לתרגומו לכתבי אוסביוס:

אוסביוס, לאחר עשרת הספרים של תולדות הכנסייה והקאנונים, אשר אנחנו פרסמנו בשפה הרומית, לאחר השמות השונים של הלאומים... לאחר תיאור של ירושלים ומקדש בתוכה עם פירוש קצר, הוסיף בסוף חיבורו זה תמונה שבה אסף בשבילנו מכתבי הקודש כמעט את כל שמות הערים, ההרים, הנהרות, היישובים ושמות המקומות השונים.

מפות אלה שייכות אפוא לרבע האחרון של המאה הרביעית, אם כי רתב-היד הקדום ביותר שהגיע לידינו הוא מאמצע המאה הי"ב.³

עד לראשית המאה הי"ד עוצבו מפות תבל עגולות, סגלגלות או מרובעות, על-פי המסורת הרומית. סכימה זו עובדה לצרכים תאולוגיים נוצריים, ואיזודור מסוויליה קבע את מתכונתה. איזודור חילק את העולם לשלושה חלקים, אסיה, אירופה ואפריקה, המיושבים על-ידי בני שם, חם ויפת. המפה העגולה או הסגלגלה (O) משתרעת מסביב לאות T (orbis terrarum), אשר בה הדון והנילוס מהווים את הקו המאוזן, והים-התיכון משמש ציר מאונך, המצטלב באמצעיתו עם קו זה.⁴ כך יוצא שאסיה נמצאת מזרחה מן הדון והנילוס, אירופה נמצאת בחלק הצפוני-המערבי, ואפריקה — בחלק הדרומי-המערבי, משני עברי הים-התיכון. מקובל במפות אלה, כמו בשאר המפות בתקופה זו, שהמזרח נמצא בחלק העליון של המפה ומכוון לצד השמש העולה, סמל הנצרות, הבא לידי ביטוי גם בכך שהכנסיות בכל העולם הנוצרי פונות מזרחה. החל במאה העשירית עוצבו מפות הידועות בשם 'מפות ביאטוס' (Beatus), שכן שימשו הסכר חזותי לפירוש האפוקליפסה שנתחברה בידי נזיר בשם זה כרבע האחרון של המאה השמינית. משום כך מופיעות במפות אלה ארצות שונות כחינת שטח המסיון של השליחים השונים, ובהן גם ארץ-ישראל. במפות אלו צוירו, בדרך-כלל, גם דמויותיהם של אדם וחווה וכן תמונה של גן-העדן. במשך הזמן נעשו מפות אלה מקושטות ביותר, ונוספו להן דמויות של חיות אגדיות.⁵ לעתים ירושלים מופיעה במרכז המפה, ומסורת זו נמשכה עד לעת החדשה, למרות גילוייה של אמריקה. אחד החוקרים כינה מפות אלה 'ציוניות', משום שציון היא במרכזן.

לאור הצרכים המעשיים של קברניטי האוניות התפתחו בעת העתיקה תיאורים של צורות נוף ושל מעגנים שלאורך חופי איטליה ומזרח הים-התיכון, ולתיאורים צורפו חישובי מרחקים. חיבורים אלה נקראו ביוונית 'פריפלוס' (periplous = περιπλους), משמע הוראות ניווט מסביב

2 M. Avi-Yonah. *The Madaba Mosaic Map*. Jerusalem 1954. נוסח מקוצר ראה: מ' אבי-יונה, 'מפת מידבא — תרגום ופירושו', ארץ ישראל, ב. ירושלים תשי"ג, עמ' 129-156.

3 K. Miller. *Mappae Mundi: Die älteste Weltkarten*. III. Stuttgart 1895. p. 20. על המפות של העת העתיקה ראה גם: י' שטנר, מפת ארץ ישראל ותולדותיה, ירושלים תשי"א, עמ' 17-26.

4 ישנן וריאציות לסכימה זו, ובהן עיגול ובתוכו האות Y. וקיימת גם סכימה שונה לחלוטין, זו של מפת האקלימים, השייכת למסורת של העולם העתיק, ואשר הגיעה לאירופה בתיווכם של המוסלמים. כאן נמצא הדרום לעתים בראש המפה: ראה: שטנר (שם), עמ' 29-41. דיון כללי על מפות תבל של ימי-הביניים ראה: K. Bagrow. *History of Cartography*. revised and enlarged by R.A. Skelton. Cambridge 1964. pp. 41-50

5 מילר (לעיל, הערה 3). עמ' 33 ואילך: שטנר (לעיל, הערה 3), עמ' 34-37.

לאגן ימי, ואכן היו אלה הוראות בכתב, ולא ידוע אם צורפו אליהן מפות.⁶ ספרים המכילים הוראות ניווט דומות הופיעו החל באמצע המאה הי"ג, אך לא ניתן לברר מהו הקשר בינם לבין הפריפלוס. החיבור העתיק ביותר מסוג זה שהגיע לידינו הוא ה-*compasso da navigare*, הכתוב בניב איטלקי. כיוון שהדגש היה על מקומות עגינה (porto בניבים האיטלקיים) נתכנה ספר כזה בשם 'פורטולנו' (portolano).⁷ צרכים מעשיים דומים הולידו את המפה הפורטולנית, שהיתה מבוססת אף היא על ידע ונסיון מעשיים, שנצברו בידי יורדיים. מפה זו, שאפשרה גם התמצאות טובה יותר בים הפתוח, היתה שונה באופן מהותי מן המפות הקודמות, משום שלא היה בה חותם של תפיסה השאובה מתחום ההגות בלבד. כיוון שהמפה הפורטולנית נועדה לשימוש מעשי, היא היתה מדויקת הרבה יותר מקודמותיה. הצד השימושי שבה בא לידי ביטוי גם בעובדה, שחלקה העליון תיאר את הצפון, ולא את המזרח. יש עדות ברורה לשימוש במפה כזו בשנת 1270. שעה שספינתו שטה לאורך חופי סרדיניה, בדרכה לטוניסיה, ביקש מלך צרפת לואי התשיעי לברר את מיקומה ואת המרחק לחוף. המלחים הציגו בפניו מפה פורטולנית, שבאמצעותה השיבו על שתי שאלותיו. המפה הפורטולנית העתיקה ביותר הידועה לנו היא המפה הפיסני, שנתחברה לפני נפילת עכו הצלבנית בשנת 1291.⁸ מכשיר אחר ששימש לניווט הוא מחט מגנטית לציון הצפון, המתועדת כבר במאה הי"ב, אך רק לקראת שנת 1300 החל להופיע מצפן של ממש.⁹ השילוב של תיאור החופים, המפה הפורטולנית והמחט המגנטית לא רק הגביר את בטחון השיט; הוא תרם גם לדיוק גובר והולך בתיאור הגאוגרפי, ובדרך זו גם לקרטוגרפיה.

אולם, שעה שהמפות הפורטולניות טיפלו בראש ובראשונה בחוף, בנמליו ובמקומות עגינה, צצה אסכולה חדשה, אשר התעניינה גם במיפוי של פנים הארץ: חוף הים ומפרציו, מקורות מים ומעינות, שמהם נמשכים נהרות הנשפכים לים או לאגמים, וההרים הבולטים בנוף הארץ. יתר על כן, השימוש בצבעים שונים במפות אלה הבליט את הייחוד של היסודות הטופוגרפיים. על רקע זה רשם הקרטוגרף את שמות המקומות, וציירף להם לעתים פירושים מפירושים שונים. בכמה מקומות מופיעה גם מערכת סמלים, לא-תמיד עקבית, לציון ערים, מבצרים ומצודות. תוספת זו מחיה את פני המפה, אם כי לעתים אין לה כל קשר עם המציאות.¹⁰ בקרטוגרפיה של ארץ-ישראל המפה הראשונה הנראית 'שימושית', במידה מסוימת, היא המפה

6 ראה: שטנר (לעיל, הערה 3), עמ' 68-69.

7 B.R. Motzo (ed.), *Il Compasso da Navigare: Opera italiana della metà del secolo XIII*, Cagliari 1947

8 על האופי, המבנה והתוכן של המפות הפורטולניות ראה: שטנר (לעיל, הערה 3), עמ' 68-74. המחקר המסכם החדש ביותר על המפות הפורטולניות ראה: M. Mollat du Jourdin & M. de la Roncière, *Sea Charts of the Early Explorers, 13th to 17th Century*, New York 1984, pp. 11-20, 23-25, 33-34. הפיסנית, ראה גם שם, עמ' 198 ולוח מס' 1.

9 ראה: B. Kreutz, 'Mediterranean Contributions to the Medieval Mariner's Compass', *Technology and Culture*, 14 (1973), pp. 367-383

10 כך למשל במפת פאולינו המצורפת לחיבורו *Chronologia magna* בכתב-יד בספרייה הלאומית בפריס (Paris). B. Degenhart & A. (Bibl. Nationale, ms. lat. 4939, fol. 10v-11r). המפה היא משנת 1320. צילום ראה: Schmitt, 'Marino Sanudo und Paolino Veneto. Zwei Literaten des 14. Jahrhunderts in ihrer Wirkung auf Buchillustrierung und Kartographie in Venedig, Avignon und Neapel', *Römisches Jahrbuch für Kunstgeschichte*, 14 (1973), pp. 118-119

הפשטנית של מתי מפריס, אשר צוירה בשנת 1252 לערך, וצורפה ל'כרוניקה הגדולה' שלו.¹¹ אולם מפת ארץ-ישראל הראשונה שאפשר לכנותה 'מודרנית' היא זו השייכת לאוסף המפות הידוע, שלא בצדק, בשם 'מפות מארינו סאנודו'.

מארינו סאנודו, המכונה ה'זקן' (כדי להבדילו ממארינו סאנודו אחר, שחי בוונציה בשנים 1466-1535), נולד בוונציה ובילה זמן-מה במזרח; בין היתר שהה בעכו בשנת 1285 או 1286. לאחר נפילתן של המדינות הצלבניות עסק בהכנת תוכניות למסע-צלב חדש. את חיבורו הראשון מסוג זה השלים סאנודו בשנת 1310 לערך, והוא ידוע בשם 'תנאי ארץ הקודש' (*Conditiones Terrae Sanctae*). חיבור זה נכלל כעשר שנים מאוחר יותר כחלק ראשון בחיבור נרחב יותר של סאנודו, שהוכתר בכותרת 'ספר הסודות של נאמני הצלב' (*Liber secretorum fidelium crucis*). את ספרו הפנה סאנודו לחצר האפיפיורית, לרבי כנסייה, לשליטים ולרפובליקות הימיות.¹² כדי להבהיר את תיאוריו, בייחוד את זה המצוי בחלק הארבעה-עשר של הספר השלישי בחיבורו, הזמין סאנודו מערכת מפות אצל המפורסם בקרב הקרטוגרפים של דורו, איש גנואה, אשר פעל זמן מה גם בוונציה, ושמו פיטרו וסקונטה (*Pietro Vesconte*). רצה הגורל שאיש בעל מעמד שונה לגמרי, פאולינו (Paolino) מוונציה, שהפך לבישוף פוצואולי (Pozzuoli) בשנת 1326, שימש באותה עת כחצר האפיפיור, ובתוקף תפקידו קרא בכתבי סאנודו. פאולינו עצמו תיאר את תולדות העולם בחיבורו *Chronologia magna*, שכתבתו נסתיימה בשנת 1323, והזמין מפות כדי להוסיף הסבר חזותי לדבריו. שלושת כתבי-היד של החיבור הידועים לנו עוטרו בשנים 1329-1339. אולם, בעוד המפות שהזמין סאנודו צורפו כנספח לחיבורו, הרי אלה של פאולינו נמצאות מפוזרות בתוך 'הכרונולוגיה הגדולה'.

התגלית החשובה ביותר לעניין זה נחשפה בידי קונרד קרטצ'מר,¹³ אשר חקר את עבודתו של וסקונטה. קרטצ'מר מצא בכתב-היד Palatinus latinus 1362 של ספריית הוותיקן ברומא אוסף של עשר מפות, החתומות בידי וסקונטה, ואשר לפי כל הסימנים צוירו לפי הזמנתו ובהדרכתו של סאנודו. נוסף למפת ירושלים ולמפת עכו, כוללת המערכת מפה אזורית, המתארת את דרום-מזרח אסיה הקטנה, סוריה, לבנון, ארץ-ישראל, מצרים וארם-נהריים. רשימת הערים נמשכת לאורך החוף. מלבד זאת נרשמו בקווים גסים פנים סוריה, ארם-נהריים וחלקים של סיני. מפה זו כאילו נועדה למקם ביתר דיוק את מפת ארץ-ישראל, אשר בה נדון במחקרנו זה ביתר פירוט. יצוין שלמפה זו כותרת: 'מפת הממלכות של סוריה ומצרים'. בשלושה מתוך תשעת העותקים יש שימוש בשושנת-הרוחות, כבמפות הימיות, דבר המקל על איתור החופים ונמליהם במסגרת הכללית. הקשר בין סאנודו, וסקונטה ופאולינו זכה לאחרונה למחקרים מפורטים ביותר, אשר

11 R. Vaughan, *Matthew Paris*, Cambridge 1958, pp. 235-250, pl. XVI. ראה גם: שטנר (לעיל, הערה 3), עמ' 46-47. אך התארוך שלו טעון תיקון.

12 M. Sanutus, 'Liber secretorum fidelium crucis', J. Bongars (ed.), *Gesta Dei per Francos, sive orientalium expeditionum, 1095-1420*, Hanoviae 1611. מהדורה מצולמת פורסמה בירושלים 1972. הקדמתי לה הקדמה (עמ' V-XIX), הדנה בסאנודו, בספרו ובאוסף המפות שלו. מאז נתוספו מחקרים רבים הדנים בנושאים אלה.

13 K. Kretschmer, 'Marino Sanudo der Ältere und die Karten des Petrus Vesconte', *Seitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*, 26 (1891), pp. 352-370

הסתמכו לא רק על המפות, אלא גם על מערכת האיורים המלווה אותן.¹⁴ אולם אנו לא נעסוק כאן בכעיות אלו, ונוכל לגשת אפוא לתיאור מפת ארץ-ישראל באוסף של מארינו סאנודו. מפת ארץ-ישראל, המצורפת לחיבורו של סאנודו, ידועה היטב מאז ראשית המאה הי"ז, הודות לפרסומה על-ידי החוקר ז'אק בונגר (Bongars) כנספח לחיבורו של סאנודו.¹⁵ מפה זו מבוססת על כתב-היד Cod. Regina Christina 548, המצוי בספריית הוותיקן. האמצעי שעמד לרשות בונגר בבואו לפרסם את המפה היה תחריט נחושת, ולפיכך אין ההדפס מדויק די הצורך. כל מפרסמיה של המפה מאוחר יותר עשו בה כבשלהם. אף חוקר דגול כדוגמת טיטוס טובלר, שטען שהיא ראויה לפרסום מדעי, הדפיס אותה בצורה גרועה ביותר, כשהוא מסתמך על בונגר, תוך השלמת פרטים הלקוחים ממפה אחרת.¹⁶ המפה פורסמה גם כנספח לתרגומה האנגלי של חטיבה מתוך חיבורו של סאנודו.¹⁷ ואם כי הדפס זה קרוב יותר למקור, אף הוא אינו נותן תמונה ברורה שלו, מכל מקום לא לגבי הפרטים והכיתובים. אף המפה המפורסמת והנפוצה ביותר בין החוקרים, זו של ריינהולד רוריכט, אינה אלא העתקה מעובדת של צילום המקור.¹⁸ הפרסום המדויק הראשון של המפה נעשה על-ידי, במהדורה מצולמת של חיבורו של סאנודו, והוא מבוסס על כתב-יד הספרייה הבריטית Add. 27,376. זהו הפרסום היחיד של המפה בצבעים.¹⁹

כמו בכל המפות מימי הביניים, פרט למפות הפורטולניות, שפת המפה העליונה מסמנת את המזרח, ותחתיתה — את המערב. משרטט המפה השתמש, ביסודו של דבר, בשלושה צבעים, ירוק, חום ואדום, כדי לסמן את הפריטים הטופוגרפיים. היס, האגמים, הנהרות והנחלים מסומנים בצבע ירוק. מקורות הנחלים והנהרות מסומנים בעיגולים, והכוונה, כפי הנראה, למעינות. כך, למשל, לפי האיטימולוגיה הצלבנית, מקורות הירדן הם שני מעיינות, אחד הנקרא Jor והאחר Dan, והם יוצרים בהיפגשם את ה־Jordan. מקום השתפכות הנהרות לים והשתפכות היובלים לירדן מסומן אף הוא בצורה ברורה. מקורות המים העיקריים המופיעים במפה הם אגם החולה, המופיע כ'מיימירון' (Aque Maron); הכינרת, הנושאת את השם 'ס־טבריה' (Mare Tyberyadis); וים־המלח, המופיע כ'ים־המוות' (Mare Mortuum).

ההרים מופיעים במפה בחום בהיר, ומוקפים מסגרת שצבעה חום כהה. מאחר שהמחבר לא סימן קווי גובה, הוא צייר את ההרים כפשוטם, כאוסף של פסגות המסבירות לקורא את תוכן הפריט הטופוגרפי. כמו כן נעשה נסיון לציין מערכת דרכים בתוך הארץ, ואלה סומנו, כמו גם חלק מן הכיתובים, בצבע אדום. האתרים הגאוגרפיים צוינו בעיגול, ואילו השמות נכתבו בחום כהה.

14 דגנהרט ושמייט (לעיל, הערה 10), עמ' 60-80; וכן: B. Degenhart & A. Schmitt, *Corpus der italienischen Zeichnungen, 1300-1450*, II-1, Berlin 1980, pp. 3-75; *ibid.*, II-2, pp. 261-289.

15 ראה לעיל, הערה 12.

16 T. Tobler, *Descriptiones Terrae Sanctae*, Leipzig 1874, שם מופיעה המפה כנספח בסוף הספר. רשימה נוספת של פרסומי המפה ראה: R. Röhricht, *Bibliotheca Geographica Palaestinae*, Berlin 1890, p. 67, no. 179, pp. 600-601.

17 A. Stewart (trans.), *Part XIV of Book III of Marino Sanuto's Secrets for True Crusaders to help them recover the Holy Land*, (PPTS, XII), London 1896.

18 ראה: R. Röhricht, 'Marino Sanudo sen. als Kartograph Palästinas', *ZDPV*, 21 (1898), pp. 84-126. המפה מופיעה אחרי עמ' 128.

19 גודלה המקורי של המפה הוא 25 × 34.9 ס"מ. יצוין שבהדפס השימושי ביותר של המפה גודלה הוא 24 × 50 ס"מ; עוות בה היחס הקיים במקור בין הרוחב לאורך. בהדפס זה, שפרסם רוריכט (שם), מופיעים כל הכיתובים שעל המפה, אך נפלו בהם שיבושים אחדים.

לצד הערים החשובות, דמשק, נצרת, ירושלים, בית-לחם וחברון, צוירו מגדלים. מקומות מסוימים זכו לצינן מרובע או עגול, מבלי שמצייר המפה יזכיר את שמותיהם; הוא לא גילה תמיד עקביות בסימונים אלה.

תוכנה של המפה הינו פרק מעניין בהיסטוריה האינטלקטואלית של אירופה בימי הביניים. יש בה תערוכת, משונה לעין המודרנית, של שמות מן התנ"ך ומכתבי-הקודש הנוצריים, שאומצו בכתובים הלטיניים, לרוב מתוך הוולגטה, ושמות אחרים נלקחו מן ה'אונומסטיקון' בתרגומו של הירונימוס; לבסוף, יש במפה גם שמות בלטינית ובצרפתית של התקופה הצלבנית. לדעת רוריכט, החלק הארבעה-עשר של הספר השלישי, החלק הגאוגרפי בחיבורו של סאנודו,²⁰ הוא פירוש של המפה, ומכאן גם שמות רבים ופירושים, המופיעים בטקסט ואינם מצויים במפה. אולם אין מסקנה זו ודאית, ויש די סימוכין לדעה הפוכה. עניין היחס בין הטקסט ובין המפה ראוי, לדעתי, לדיון מיוחד, שלא ייערך במסגרת זו.

מפת ארץ-ישראל באוסף סאנודו משתרעת מן ועד באר-שבע, אם כי צפונה מן מציין המחבר את צובא, וצפונה יותר, כמעט מחוץ למפה, את דמשק. במערב נמצא היס-התיכון, ובמזרח גבול המדבר במזרח עבר-הירדן. אחד החידושים הטכניים המופיעים במפה הוא רשת משבצות המבוססת על חלוקה ל-83 יחידות לאורכה של הארץ (כלומר מצפון לדרום, אף שאורך זה נחשב לרוחב על-פי צורת המפה), שכל אחת מהן מייצגת מרחק של לאוקה (leuca),²¹ ו-28 יחידות לרוחבה של הארץ (כלומר ממזרח ועד לים-התיכון במערב).

באמצעות רשת עזר זו, הדומה לקואורדינטות הנהוגות בטופוגרפיה בת-זמננו, יכול היה המחבר להפנות לכל מקום ולהקל על מציאתו על גבי המפה. אחד המקורות החשובים לתיאורו של סאנודו הוא חיבורו של בורכרד מהר-ציון,²² אם כי סאנודו אינו מזכיר אותו. בורכרד ציין כי אורכה של הארץ 90 לאוקות ורוחבה 40 לאוקות. מפת סאנודו מצמצמת את השטח שבין מזרח למערב, ומשנה אפוא את היחס בין האורך לרוחב. מלבד החלוקה למשבצות, מחולקת המפה גם לחמש חטיבות גדולות, המסומנות באותיות A, B, C, D, E, וכל אחת מהן מלווה בהסברים הרשומים בתחתית המפה:

A Tota terra a monte Libano per latus occidentale Jordanis usque Capharnaum et inde per Saphet et Kabul et Toronum reduendo ad Libanum, vocatur Iturea et Galilea Superior et Galilea Gentium et Terra Kabul et Terra Rob et Saltus Libani, et fuit pro magna parte de regione Decapoleus.

א כל הארץ מהר-הלבנון בצד המערבי של הירדן עד כפר-נחום, ומשם דרך צפת וכבול ותבנין, וחזרה עד ללבנון, נקראת איטוראָה וגליל עליון וגליל-הגויים וארץ-כבול וארץ-רוב וער-הלבנון, והיתה בחלקה הגדול ממחוז דקאפוליס.

20 *Liber secretorum*, lib. III, pars XIV, cap. III, מהדורת בונגר (לעיל, הערה 12), עמ' 246-249.

21 את הלאוקה מעריכים כשעת הליכה. אורכה בין 2.222 ל-2.246 ק"מ.

22 חיבורו של בורכרד מהר-ציון (לעיל, הערה 1), נחשב למקור מוסמך לגאוגרפיה של המזרח-התיכון במשך קרוב לשלוש מאות שנה. ראה: דגנהרט ושמייט (לעיל, הערה 10), עמ' 62, 76-78.

- B Tota terra a Tyberyade per Betsan et montem Effraym usque Magedo et inde per capud Carmeli et montem Tabor et Betuliam usque in Tyberyadem redeundo, vocatur Campus Magnus Esdrelon, vel Campus Fabe sive Magedo, vel Galilea Inferior et Planicies Galilee.

ב כל הארץ מטבריה דרך בית-שאן והר-אפרים עד מגידו, ומשם דרך ראש הכרמל והר-תבור וכתוליה עד טבריה ובחזרה, נקראת שדה-יזרעאל הגדול, או שדה-עפולה או מגידו, או הגליל התחתון ומישור-הגליל.

- C Tota terra a Cesarea Palestine usque Jopem et inde transeundo per Tamnacsare et redeundo per Caco usque Cesaream, dicitur mons Effraym, licet sit terra campestris et Saron, de quo dicitur Ys. (XXXIII, 9): "Factus est Saron sicut desertum", et est terra fertilis valde et pinguis habens villas multas et loca nemorosa et maxime circa Arsur, suntque ibi leones multi et venationes regie.

ג כל הארץ מקיסריה של פלסטינה עד יפו, ומשם במעבר דרך תמנת חרס, וחזרה דרך קאקון עד קיסריה, נקראת הר-אפרים, אף-על-פי שזוהי ארץ השרון, אשר עליה נאמר בישעיה (לג ט): 'היה השרון כערבה', [הרין] זו גם אדמה פורייה מאוד ושמנה, שיש בה ערים רבות ומקומות מיוערים, בעיקר סביב ארסוף, ויש שם אריות רבים [ומסעות] ציד מלכותיים.

- D Amon extenditur supra mare mortuum et circuit eius latus australe usque ad montem Seyr, qui est ultra mare mortuum ad III dietas, in confinio ubi habitavit Ysmael socer Esau, et conjugitur deserto Pharam. Habens a latere desertum Synay et mare rubrum et est juxta Cadesbarne. Et sciendum, quod ab ortu Jordanis sub Libano usque ad desertum Pharam ex utraque parte fluminis sunt campi lati et ameni, sed circumdati altissimis montibus. Mare autem mortuum secundum Josephum habet 986 stadia, id est 73 millia et stadia II. Secundum Saracenos diete V et inde usque ad mare rubrum V diete, cum quo putant continuari mare mortuum per aquas Marath, de quibus Exod. XV, finis autem apparens est in deserto Param, et dicunt quidam aquas Jordanis aquis huius maris non misceri, sed potius a terra absorberi, sed Sarraceni dicunt quod vere ingreditur et exit et mare ipsum crescit et decrescit secundum habundatiam resolutionis nivium et pluviarum sicitatis.

ד עמון משתרעת מעל לים-המוות ומקיפה את צדו הדרומי עד הר-שעיר, שנמצא מעבר לים-המוות מהלך שלושה ימים, בגבול [השטח] שבו התגורר ישמעאל חותנו של עשיו, והיא מתחברת למדבר-פארן. לצדה ישנם מדבר-סיני והים האדום, והיא ליד קדש-ברנע. ויש לדעת שממקור הירדן מתחת ללכנון עד מדבר-פארן, משני צדי הנהר, מצויים שדות רחבים ונעימים, אולם מוקפים בהרים גבוהים ביותר. ים-המוות, לפי יוספוס, אורכו 986 סטדיות, כלומר 73 מילין ושתי סטדיות. לפי הסרצנים [אורכן] מהלך חמישה ימים, ומשם מהלך חמישה ימים עד לים האדום, שאיתו לדעתם נמשך ים-המוות דרך מי-מרה שאודותיו [מדבר ספר] שמות טו. אולם הסוף הגלוי הוא במדבר-פארן, ויש אומרים שמי הירדן אינם מתערבבים במי אותו ים, אלא דווקא נספגים באדמה. אולם הסרצנים אומרים שלאמיתו של דבר [הירדן] נכנס ויוצא [מיים-המלח], וים זה גדל וקטן לפי שפע [ב]הפשרת השלגים ויובש הגשמים.

E Desertum Cades, unde miserunt filii Israel exploratores, qui post XL dies huc redierunt, et murmurante populi jussi sunt redire in desertum per viam maris rubri et post XXX annos redierunt ad locum istum, unde moventes castra contra orientem circuierunt montem Seyr et terram Amon et capta terra Seon regis Esebon, et Og regis Basan, venerunt ad Jordanem contra Jericho.

ה מדבר-קדש, משם שלחו בני-ישראל מרגלים, שחזרו לשם אחרי ארבעים יום, וכיוון שהעם התלונן צווה עליהם לחזור למדבר דרך הים האדום, ואחרי שלושים שנה חזרו למקום זה. בהזיזם משם את המחנות מזרחה, הקיפו את הר שעיר ואת ארץ עמון, ומשכשו את ארץ סיחון מלך חשבון ועוג מלך הבשן, באו עד הירדן מול יריחו.

שני חוקרים של המפות הקשורות לחיבוריהם של סאנודו ושל פאולינו הציעו לסווגן לשתי קבוצות, מפות 'היסטוריות' ומפות 'טופוגרפיות'.²³ מפות 'היסטוריות', לדעת חוקרים אלה, הן מפות המושפעות מכתבי-הקודש או המתארות את המצב הקיים בתקופה שצוירו, אך מביאות גם מידע שאבד עליו הכלח. כך, למשל, הם מגיעים למסקנה שהמפה המפורסמת של עכו, המצורפת לחיבורו של סאנודו, שייכת לקבוצת המפות 'ההיסטוריות'. ואילו מפות 'טופוגרפיות' הן בעלות מגמה מעשית, ומביאות מידע גאוגרפי וימי מעודכן. אולם, למעשה, חלוקה זו אינה עומדת תמיד בפני הביקורת. כך, למשל, לגבי מפת עכו ולגבי מפת ארץ-ישראל, שצוירו עבור סאנודו. במפת ארץ-ישראל סומנו השמות של שבטי ישראל, שהובלטו על-ידי כיתובים בצבע אדום: Neptalyn (נפתלי), Aser (אשר), Dimidia tribus Manasse (חצי מנשה), Cabulon (זבולון), Gad (גד), Ysacar (יששכר), Reuben (ראובן), Effrayn (אפרים), Beniamyn (בנימין), Juda (יהודה). שמותיהם של שני שבטים, דן ושמעון, אינם מופיעים במפה. כמ-רכן מלאה המפה בשמות של מקומות, שספק אם זוהו על-ידי סאנודו עצמו. הוא אמנם ניסה לאתנם, לצורך השלמות המקראית, אך נסיונותיו לא תמיד עלו יפה. במקומות מסוימים, נוסף לסימון המקום, מופיעים גם פסוקים המתארים מאורעות שאירעו באותם מקומות.

פרט לאותם כיתובים שהבאנו לעיל — המעידים על למדנותו של המחבר — יש עניין מיוחד בשמות אחרים המופיעים במפה, שיש להם משמעות צלבנית עדכנית למאה ה"ב והי"ג.²⁴ בחוף מסומנים אתרים שונים: Scandalion או Scandalium, שהיא איסכנדרונה, המצויה דרומית לצור; Casale Lamperti (בכתיבים צלבניים Casal Imbert או Lambert) היא אכזיב, הנקראת כך, כנראה, על-שמו של אציל צלבני שלא זוהה; Castrum Peregrinorum היא עתלית, מבצר שנבנה בראשית המאה הי"ג (Chastiau Pelerin בצרפתית). מפליא מקום בשם Rumula, דרומית מיפו. אין זו רמלה, מאחר שעיר זו מופיעה במפה בשם Ramathayn, שכן זוהתה על-ידי הצלבנים עם רמתיים של שמואל הנביא. הרבה דרומה, בגבול הארץ ממש, על החוף, נמצא Castrum Beroardi (Castellum Beroart), מבצר שכנראה נבנה בתקופה הפאטמית ואשר הועבר לרשותו של אציל בשם Beroart, שאינו מוכר ממקור אחר. מבצר זה הוא מינת אל-קלעה, כיום אשדודיים.

23 דגנהרט ושמיט (לעיל, הערה 10), עמ' 60-80.
 24 לאיתור השמות הצלבניים המובאים להלן ראה: אטלס ישראל, ירושלים תשט"ז-תשכ"ד, מפה 12/1X: 'ארץ-ישראל בתקופת הצלבנים'.

בפנים הארץ מצוינת Çiblim היא בית-גוברין (Bethgibelin), ובסמוך מופיע על המפה השם Bersabee, היא באר-שבע; הצלבנים לא ידעו את מקומה של באר-שבע, וזיהו אותה עם בית-גוברין.²⁵ מקום צלבני אחר, Alba Specula (בצרפתית של החקופה הצלבנית, Blanchegarde), הוא תל אל-צפי, כיום צפית. מופיע גם השם Açotum, שהיא אשדוד, והדבר מעורר תמיהה, מפני שהצלבנים לא ידעו את מקומה של אשדוד.

מסורות צלבניות או מסורות קדומות יותר, שנקלטו על-ידי הצלבנים, מופיעות אף הן במפה. ממזרח לחולה מופיע השם Sueta, ולא רחוק ממנו Sepulchrum Job, 'קבר איוב'. Sueta בצרפתית Terre de Suete, או Cave de Sueth, הוא שם שמקורו בתעתיק מן השם בערבית — אל-סויד ('אדמה שחורה'), הכינוי הערבי לגולן. באשר לקבר איוב, הוא נרמז בכרוניקה צלבנית, כאשר נזכר בה Baldad, הוא בלדד השוחי, אחד משלושת רעיו של איוב.²⁶ בורכרד מהר-ציון שילב בתיאורו שתי מסורות אלה, בהזכירו את Sueta כעירו של בלדד השוחי.²⁷

זיהויו של השם Naason (שנשמט מעותק המפה המופיע במאמר זה) אינו ברור, אולם הצלבנים מזכירים את 'עירו העתיקה מאוד של נחשון (Naason)', ואפשר שהכוונה לבנת-ג'ביל.²⁸ Sanctus Georgius, הנזכר בספרו של סאנודו, היה מצוי בעמק סנט ג'ורג', והכוונה לבקעת בית-הכרם ולכפר אל-בענה שבה (St. George de Lebeyne).²⁹ ברכת אל-רם נקראת Fiala, ועליה נאמר שהיא אחד ממקורות הירדן. סאנודו מציין שהערכים מכנים את המקום Medan, ודומה שהשם רומז ל'מידן'. הכוונה במלה ערבית זו לשטח מרעה פתוח, ששימש מקום שוק והתכנסות נוודים, כמו מידן אחרת, המצויה בעבר-הירדן, ליד מוזיריב.

מן השמות הצלבניים האחרים נציין עוד את Mons Fortis, הלוא היא מונפורט, ואת Castrum Regium (בצרפתית Chastiau dou Rei), היא מעיליה. מפתיע שבצפת (Sephorum) מסומן קבר יונה, שכן ידועות לנו מסורות שונות על קברו בציפורי, בכפר-כנה, בחברון, בחלחול, בכפר-עוזא ובטבריה, אך לא בצפת.³⁰ קיימים גם 'זיהויים' צלבניים למקרא. ליד Belveoir, היא כוכב-הירדן, רשום: 'כאן נלחם ברק נגד סיסרא' (שופטים ד). בסמוך מצויים עוד שלושה כיתובים הרומזים למקרא: 'כאן נלחם שאול' (שמואל א, לא); 'גדעון נגד מדין' (שופטים ז כב); 'כאן נלחם אחאב נגד האשורים [כך?!]'. כיתובים מסוג זה מופיעים גם במקומות נוספים במפה. דרומה מיפו מתמעט מספר השמות הצלבניים, דבר המשקף את המציאות בשטח, מאחר שפרט למבצרי אשקלון, לא היתה התבססות צלבנית ניכרת באזור. לא מיצינו בכך את האונומסטיקון של המפה, אולם לא לכך נתכוונו.

התרומה של התקופה הצלבנית לידיעת הארץ בכלל ולקרטוגרפיה של הארץ בפרט ראויה לציון מיוחד. אפשר כמובן לעמוד על אי-דיוקים גאוגרפיים לגבי מרחקים, פרופורציות, זיהויים ואיתורי

25 כן, למשל, בכותרת לספר יד, פרק כב, בכרוניקה של ויליאם מצור: Guillaume de Tyr, *Chronique (Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, LIII-LIIIA)*, R.B.C. Huygens (ed.), II, Turnholt 1986, p. 659.

26 ויליאם מצור (שם), כב, פרק כב; מהדורת הויגנס, ב, עמ' 1039-1040.

27 לאורן (לעיל, הערה 1), עמ' 37.

28 ויליאם מצור (לעיל, הערה 25), כא, פרק כז; מהדורת הויגנס, עמ' 1000. וראה: 'פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בארץ-ישראל, א, ירושלים תשכ"ג, עמ' 452, הערה 28.

29 פראוור (שם), ב, עמ' 489, ושם, הערה 25.

30 מ' איש שלום, קברי אבות: לחקר מסורות הקברים העבריים בארץ-ישראל, ירושלים תש"ח, עמ' 77-79.

מקומות. כך נהג, למשל, אוכריי סטיוארט בתרגומו האנגלי לחיבורו של סאנודו,³¹ וטענות מסוג זה הושמעו נגד הקרטוגרף של סאנודו גם בנוגע למפת עכו.³² בין אם סימן את רחובות עכו במדויק ובין אם לאו, הרי בלעדי השרטוט שלו לא היינו מסוגלים כלל לשוות לנגד עינינו את הבירה של ממלכת ירושלים הצלבנית כמאה הי"ג, ובמידה מסוימת הוא הדין גם ביחס למפת ארץ-ישראל שנספחה לחיבורו של סאנודו. מפה זו נשענת על הטקסט שלו ושל בן דורו, בורכרד מהר-ציון, וקשרים לה עם מפות אחרות הקרובות בזמן. חלק מאי-הדיוקים במפה נובעים בוודאי מן העובדה שלא סאנודו עצמו הוא ששרטט אותה, אלא עשו זאת כעלי מקצוע, שעבדו לפי הזמנתו והוראותיו. מכאן סימני היישוב והאתרים שהעושים כמלאכה הותירו בלי שם.

ספק אם מפה זו יכלה לשמש למטרה צבאית או אסטרטגית כלשהי. היא נועדה להאיר את תולדות הארץ בתקופת השלטון הצלבני, תוך כדי יצירת קשר בין הארץ למקרא. ואמנם, הודות למפה ניתן היה לאתר את מקומות השבטים ואת מקומות היישוב העיקריים בארץ. היא אפשרה לימוד נכון יותר של המקרא, ואף האירה פרקים מספרי יוספוס פלוויוס, שנפוצו בתרגומים ובעיבודים שונים כמערכ. יושם לב לעובדה שירושלים אינה עוד מרכזה של הארץ, קל וחומר אינה מרכזו של העולם. מפת סאנודו היתה אפוא, מבחינה היסטורית, תרומה חשובה ביותר למיפוי פחות או יותר ריאליסטי של ארץ-ישראל בתקופה הצלבנית. לראשונה יכלו אנשי אירופה לשוות לנגד עיניהם את צורתה של הארץ.

31 סטיוארט, לעיל, הערה 17.

32 ד. ג'קובי, 'Crusader Acre in the Thirteenth Century: Urban Layout and Topography', ראה: *Studi medievali*, 3a serie, 20 (1979), pp. 2-6 יעקבי מתנגד גם לטענת דגנהרט ושמיט, שלמפת עכו באוסף סאנודו ולזו שבחיבור פאולינו מקור משותף. ראה: דגנהרט ושמיט (לעיל, הערה 10), עמ' 78-80.